NEOKLASSIEKEN, KEYNES, NEOKEYNESIANEN: verschillende visies op struktuur en funktioneren van het ekonomisch proces onder kapitalistische voorwaarden

Rob de Klerk*

1. Inleiding

De in de titel gehanteerde volgorde van 'stromingen' binnen de ekonomische wetenschap is niet alleen van historische betekenis: ongeveer een eeuw na de formulering van de grondgedachten ervan vormt het neoklassieke theoretische stelsel nog steeds het dominante referentiekader voor de analyse van ekonomische problemen. Op het niveau van de *theorie* is de 'Keynesiaanse Revolutie' – die binnen het heersende denken in ieder geval een doorbreking leek te betekenen van de neoklassieke gefixeerdheid op automatische evenwichtsmechanismen – beperkt gebleven tot een paleisrevolte.[1] Anders ligt het uiteraard op het niveau van de ekonomische *politiek*. De door Keynes gesignaleerde noodzaak tot overheidsingrijpen ter beteugeling van ongewenste korte-termijnontwikkelingen is in het moderne ekonomische denken immers vrijwel gemeengoed geworden en het door hem gesuggereerde ekonomisch-politieke instrumentarium in grote lijnen daadwerkelijk toegepast en verder ontwikkeld.[2]

De evidente noodzaak tot het bijsturen van het 'vrije' ekonomisch proces door de staat heeft echter op geen enkele wijze geleid tot het bijstellen van de neoklassieke uitgangspunten. Integendeel, de ekonomische funktie van de staat wordt in het moderne neoklassieke denken gebruikt om het geheel van veronderstellingen die in theorie leiden tot een evenwichtig systeem, weer sluitend te maken. Nog steeds levert de veronderstelling van het evenwichtsherstellende karakter van het marktmechanisme, nu echter in

* Wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep makro-ekonomie aan de Universiteit van Amsterdam.
Ik dank de leden van de leerstoelgroep makro-ekonomie doktoraal en de leden van de redaktie van het Tijdschrift voor Politieke Ekonomie voor hun kritische (maar opbouwende) opmerkingen bij een eerdere versie van de tekst.

1. In de woorden van Joan Robinson ('The Second Crisis of Economic Theory', *American Economic Review*, P.P., 1972, blz. 3): "On the plain of theory, the main point of the General Theory was to break out of the cocoon of equilibrium and consider the nature of life lived in time... Orthodoxy managed to wind it up in a cocoon again."
2. Het gaat dan met name om de zgn. budgettaire politiek, dat wil zeggen de hantering van het uitgaven- en belastingbeleid van de overheid om de ekonomie te stimuleren dan wel af te remmen. De 'monetaristen' zijn vrijwel de enige kritici van het voeren van budgettair beleid.

samenspel met de veronderstelling van een volkomen adequaat reagerende overheid, een beeld op van het kapitalistische ekonomische stelsel als een in essentie evenwichtig en harmonieus systeem.[3]

Een essentieel kenmerk van de keynesiaanse benadering van het ekonomisch proces, namelijk de nadruk op mogelijke *on*evenwichtigheden, is via deze neoklassieke synthese dus weer weggewerkt als kenmerk van de moderne ekonomiebeoefening. De terugval van het ekonomisch denken in termen van logika en realiteitswaarde die hiermee gepaard ging, werd op haar beurt weer benadrukt in de recente 'herinterpretaties' van het werk van Keynes[4], waarbij vooral de onzekerheid waaronder ekonomische besluitvorming plaatsvindt en de rol die verwachtingen daarbij spelen, centraal worden gesteld. Een deel van de in deze herinterpretatie benadrukte kenmerken van Keynes' theorie is terug te vinden in het werk van theoretici als J. Robinson, N. Kaldor en L. Pasinetti, die enerzijds in een debat dat bekend staat als de Kapitaalkontroverse[5], gewezen hebben op het gebrek aan konsistentie (en de overdaad aan ideologie) in de neoklassieke theorie van produktie en inkomensverdeling. Anderzijds kan de door deze ekonomen ontwikkelde alternatieve benadering, de *neo- of postkeynesiaanse groei- en verdelingstheorie*[6], worden gezien als de belangrijkste tegenstroming binnen de moderne theorievorming in de niet-marxistische traditie.

3. Dit resultaat – de vermenging van neoklassieke uitgangspunten en Keynesiaanse politieke opvattingen – wordt wel aangeduid met de term 'Neoklassieke Synthese' en is (door A.G. Hines, *On the Reappraisal of Keynesian Economics*, Londen 1971, blz. 9) getypeerd in de stelling dat "The (neo)classics won the intellectual battle; Keynes won the policy war". Voornaamste representanten van deze neoklassieke stroming zijn P.A. Samuelson en R.M. Solow. Zie voor een gedegen behandeling van hun opvattingen met betrekking tot de groeitheorie: H. Wan, *Economic Growth*, New York 1971, hoofdstuk 1 t/m 4.
De paradox tussen het veronderstelde evenwichtsherstellende karakter van de markt enerzijds en de verkondigde noodzaak tot overheidsingrijpen anderzijds vloeit gedeeltelijk voort uit het ekonomisch systeem zelf: "Thus the system poses a paradox. Unregulated, it will lead to results (in particular ... concentration of industry and instability of output) that are not only 'ethically intolerable, but that require government intervention to assure its continued functional operation. Regulated, the system is – at least, in the eyes of its libertarian theorists – a contradiction in-term". R.L. Heilbronner, *Between Capitalism and Socialism*, New York 1970, blz. 11.
4. Zie vooral: A. Leijonhufvud, *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*, Londen 1968;
P. Davidson, *Money and the Real World*, Londen 1972.
5. De meest volledige inleiding tot dit debat is: G.J. Harcourt, *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital*, Cambridge 1972.
6. De term 'postkeynesiaans' wordt soms geprefereerd, omdat deze term aangeeft dat werk van de genoemde auteurs naast keynesiaanse ook andere inzichten (met name van Ricardo, Marx en Kalecki) omvat.

In de volgende paragrafen zal worden ingegaan op de belangrijkste kenmerken van en de voornaamste verschillen tussen beide stromingen (neoklassiek en neokeynesiaans). Daarbij geldt de beperking dat nauwelijks aandacht kan worden besteed aan de uitwerking van specifieke onderdelen van de theorie. Het oogmerk van het onderstaande is vooral de konfrontatie van uiteenlopende *visies op het ekonomisch proces onder kapitalistische voorwaarden, zoals die in de verschillende benaderingswijzen besloten liggen.* Om het ingewikkelde samenspel van analytische en ideologische elementen hierbij enigszins in perspektief te plaatsen wordt eerst in algemene termen een schets gegeven van de ideologische dimensie van de ontwikkeling in het ekonomisch denken en de betekenis van het bestaan van verschillende stromingen hierin. De paragrafen 3 en 4 behandelen de grondslagen van de verschillende benaderingen, terwijl in het tweede deel van paragraaf 4 en in paragraaf 5 zal worden ingegaan op recente ontwikkelingen.

2. Karakter en ontwikkeling van de ekonomische theorie

De ontwikkeling van de ekonomische wetenschap wordt wel voorgesteld als de geleidelijke overgang van tamelijk fragmentarische kennis naar een diepgaand inzicht in de werking van het ekonomisch proces. De voortgang van het denken wordt daarbij afgeschilderd als een autonome, d.w.z. niet of nauwelijks door maatschappelijke omstandigheden beïnvloede ontwikkeling. Deze *absolutistische interpretatie* van het ekonomisch denken is bijvoorbeeld terug te vinden in een gezaghebbend boek van M. Blaug. Hierin wordt onder meer gewezen op de verfijning van de analytische instrumenten, op de uitbreiding van de empirische informatie en op het expliciteren en elimineren van niet-wetenschappelijke oordelen die in de loop der tijd zouden hebben plaatsgevonden. Het gevolg, naar de mening van Blaug: "... the workings of the economic system are better understood than ever before"[7].

De absolutistische visie op de ontwikkeling van het denken sluit onmiddellijk aan bij het karakter en de methodologie van de neoklassieke theorie. Volgens deze theorie namelijk is 'het ekonomisch probleem' een universeel probleem: *elke* ekonomie wordt gekonfronteerd met de noodzaak te kiezen tussen alternatieve aanwendingen van schaarse middelen. En deze noodzaak tot kiezen die voortvloeit uit de schaarste van goederen, wordt opgevat als het specifieke gezichtspunt van waaruit de ekonomische wetenschap de werkelijkheid analyseert. In aansluiting hierop wordt het studie-objekt van de ekonomie beperkt tot het menselijk gedrag in zoverre

7. M. Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Londen 1968, blz. 8.

dit de vorm aanneemt van een keuze. De methodologische uitwerking van deze benadering staat vooral op naam van L. Robbins. In zijn woorden is de ekonomie "the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses"[8]. De werkwijze daarbij is dat generaliserende (los van tijd en plaats geldige) ekonomische uitspraken worden afgeleid uit een beperkt aantal vooronderstellingen waarvan de geldigheid nauwelijks in twijfel schijnt te kunnen worden getrokken. Immers – aldus Robbins – deze veronderstellingen blijven beperkt tot simpele voor de hand liggende ervaringsfeiten met betrekking tot de wijze waarop schaarste in de werkelijkheid van elke dag naar voren komt.[9]

Dit beeld van de ekonomische wetenschap als de uitwerking van een voor eens en altijd gegeven probleemstelling die tot resultaten leidt die voor elke tijd en voor elke maatschappijvorm geldig zijn[10], is uiteraard niet onbekritiseerd gebleven. Met name door M. Dobb[11] en P. Sweezy[12] is erop gewezen dat op deze manier de ekonomische problematiek, in strijd met het karakter van de ekonomie als *sociale* wetenschap, wordt gereduceerd tot een ahistorische mens-dingverhouding. Het eigenlijke studieterrein – "the social (inter-personal) relations of production and distribution. What these relations are, how they change, and their place in the totality of social relations..."[13] blijft in de benadering van Robbins buiten beschouwing.

Aanvaarding van deze laatste omschrijving van het studieterrein[14] betekent niet alleen dat de ekonomie zich naast technische (mens-ding-)

8. L. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Londen 1935, blz. 16. In de gangbare tekstboeken wordt deze omschrijving veelal in iets andere bewoordingen herhaald.
Bijvoorbeeld: P. Samuelson, *Economics*, New York 1970, blz. 4: "... the study of how men and society end up choosing..., to employ scarce productive resources which could have alternative uses, to produce various commodities and distribute them for consumption, now or in the future, among various people and groups in society".
9. Zie ook: L. Delfgaauw en R. de Klerk, *Ekonomische kennis en maatschappelijke werkelijkheid*, 1973, skriptie Ekonomische fakulteit, UvA.
10. Volgens Robbins zijn de uitspraken van de ekonomische wetenschap "as applicable to the behaviour of isolated man or the executive authority of a communist society, as to the behaviour of man in an exchange economy". L. Robbins, *op.cit.*, blz. 19. De praktische onwerkbaarheid van Robbins' definitie blijkt, indien men zich realiseert, dat een nauwgezette interpretatie ervan verschijnselen als werkloosheid en overkapaciteit (met andere woorden een situatie waarin bepaalde 'middelen' overvloedig aanwezig zijn) als objekt van ekonomische theorievorming zou uitsluiten.
11. M. Dobb, *Political Economy and Capitalism*, New York 1939, hoofdstuk 3.
12. P.M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York 1942, hoofdstuk1.
13. P.M. Sweezy, *op.cit.*, 1942, blz. 3.
14. Zie ook: C. Napoleoni, *Economic Thought of the Twentieth Century*, Londen 1972, hoofdstuk 2.

ook met sociale (mens-mens-) relaties bezighoudt (zou moeten bezighouden), maar ook dat zij zich richt op een zich historisch veranderende werkelijkheid. "Jede Theorie – aldus W. Hofmann – folgt in ihrer Fragestellung... den Bedürfnissen ihrer Zeit"[15], In het verlengde van deze konstatering ligt het dan ook niet meer voor de hand om de ontwikkeling van het ekonomisch denken op te vatten als een autonoom proces. En tegenover de hierboven aangehaalde stelling van Blaug staat dan ook de opvatting dat "... there is no inevitable advance from less to greater certainty; there is no ruthless tracking down of truth which, once unbared, shall be truth to all times ..."[16]. Volgens deze *relativistische* benadering van de geschiedenis van de theorie kunnen ideeën niet losgemaakt worden van de maatschappelijke struktuur en omstandigheden waaruit zij voortvloeien.

Hier kan geen opsomming gegeven worden van de verschillende opvattingen die binnen deze benaderingswijze bestaan over de manier waarop en de mechanismen via welke de maatschappelijke omstandigheden het denken beïnvloeden[17]. Wel kan deze problematiek nog worden toegespitst op een thema dat hiermee gedeeltelijk samenvalt: de ideologische dimensie van de ekonomische theorie.

De maatschappelijke sfeer waarop het ekonomisch denken betrokken is, betreft de sociale relatie rond de produktie en distributie van goederen. Welk deelgebied van problemen hieruit hoofdzakelijk wordt behandeld en wat het karakter is van de geformuleerde antwoorden, is in de loop van de geschiedenis van de ekonomische theorie aan grote veranderingen onderhevig geweest. Waar de klassieke ekonomen (met name Adam Smith en David Ricardo) zich vooral richtten op de dynamische aspekten van het lange-termijn-groeiproces, daar kwam het accent in de neoklassieke theorie te liggen op de statische analyse van een tijdloos evenwicht. En waar Keynes zich bezighield met de – in zeker opzicht dynamische – ontleding van evidente onevenwichtigheidsverschijnselen (de massale werkloosheid in de krisis van de dertiger jaren), daar wordt in de naoorlogse neoklassieke groeitheorie vooral aandacht besteed aan de afleiding van vlekkeloos evenwichtige groeipaden. Er is hierbij niet altijd een ondubbelzinnige manier om het verschil in aandacht rechtstreeks terug te brengen tot de brandende vragen die de perioden waarin de verschillende theorieën

15. W. Hofmann, *Universität, Ideologie, Gesellschaft*, Frankfurt a/M 1968, blz. 119.
16. A. Gray, *The Development of Economic Doctrine*, 1931, blz. 13.
17. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Joan Robinson, *Economic Philosophy*, Londen 1961. In het artikel "On the Historiography of Economic Thought" (in: *Journal of World History*, 1964-1) van O. Popescu wordt een uitgebreide vergelijking gegeven van verschillende visies.

geformuleerd werden, zelf opriepen[18]. Een zeker houvast kan verkregen worden door de kombinatie van funkties te beschouwen die de ekonomische wetenschap volgens J. Robinson[19] altijd heeft verenigd. Zij onderscheidt:

- een *analytische* funktie, die betrekking heeft op de pogingen om tot begrip te komen van de werking van het ekonomisch proces;
- een *ekonomisch-politieke* funktie, die gericht is op het doen van aanbevelingen voor de verbetering daarvan;
- een *ideologische* funktie, die gericht is op het leveren van een rechtvaardiging voor de uitkomsten van het ekonomisch proces.

Hoewel, zoals reeds opgemerkt, de ekonomische wetenschap het drietal funkties altijd simultaan uitoefent, kan niettemin worden gedacht aan accentverschillen tussen de verschillende benaderingen. Zo lijkt het aannemelijk om de theorie van Keynes vooral te begrijpen in haar ekonomisch-politieke funktie[20]. En zo lijkt de neoklassieke theorie vooral ook een ideologisch karakter te hebben gehad: anders valt de preokkupatie met de konstruktie van evenwichtsmodellen in een tijd dat de ekonomische krisis zich al als duidelijke karakteristiek van de ekonomische ontwikkeling onder kapitalistische voorwaarden heeft gemanifesteerd, nauwelijks te verklaren[21].

Ten overvloede zij echter nogmaals opgemerkt dat de ideologische gebondeheid geen monopolie is van de neoklassieke theorie. Volgens J. Schumpeter begint *iedere* analytische (of zo men wil wetenschappelijke) aktiviteit met "material provided by our vision of things, and this vision is ideological almost by definition"[22]. Dat wil niet zeggen dat volgens hem de ekonomische wetenschap ook gedoemd is gevangen te blijven binnen de grenzen van ideologische uitgangspunten. Om het specifieke van zijn benadering naar voren te laten komen, keren wij weer terug naar Robinsons funkties. Zij merkt hierover op dat: "Often, the moral and political viewpoints from which economic problems are seen have become so inextricably

18. Een mogelijke oorzaak geeft O. Morgenstern ('Thirteen Critical Points in Contemporary Economic Theory', in: *The Journal of Economic Literature*, 1972: "Because of the freedom with which the mind can move, it happens frequently that the relation with reality is lost, and that purely hypothetical notions are introduced" (blz. 1164). En verder stelt hij: "To show that a wrong problem is being solved — wrong in the sense that it is not the empirically given one — is a first ground for rejecting a theory: a matter of irrelevance" (blz. 1165).
19. J. Robinson en J. Eatwell, *An Introduction to Modern Economics*, Maidenhead 1973, blz. 3. Zie ook: J. Robinson, *Economic Philosophy*, Londen 1962, hoofdstuk 1.
20. Zie hierna, paragraaf 4.
21. H.J. Sherman (*Stagflation*, New York 1976, blz. 89) merkt in dit verband op: "until the 1930s the main body of neoclassical economic theory did not try to explain, but rather to explain away, the business cycle".
22. J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Londen 1954, blz. 42.

entwined with the questions asked and even with the methods of analysis used, that... they... are not always easy to keep distinct"[23].

Volgens Schumpeter nu is deze scheiding wèl ondubbelzinnig te maken. Met name maakt hij verschil tussen het "ekonomisch denken" en de "ekonomische analyse". Het eerste wordt volgens hem gekonditioneerd door ideologische uitgangspunten. De ekonomische analyse echter, die wordt opgevat als een harde kern van formele technieken en instrumenten, wordt door hem als onafhankelijk en objektief beschouwd. De vooruitgang van de ekonomische wetenschap is de vooruitgang van deze instrumentele kern. Dit standpunt kwamen wij in essentie al tegen bij de weergave van de opvatting van Blaug, volgens wie de voortgang van de theorie tegelijkertijd de eliminering van ideologische faktoren betekende[24]. Het is sterk bekritiseerd door Dobb[25]. Hij benadrukt dat ideologie niet bestaat uit een aantal losse opvattingen, maar betrekking heeft op een *systeem* van gekoördineerde opvattingen en ideeën die een kader vormen van waaruit meer specifieke noties, analyses, toepassingen en konklusies voortvloeien. Ideologie — aldus Dobb — heeft betrekking op het historisch-relatieve karakter van ideeën en daarbinnen kan geen scheiding gemaakt worden tussen de inhoud van het denken en de vorm waarin kennis wordt eigengemaakt en gepresenteerd. Immers, de instrumentele kern van technieken is ofwel een puur formele struktuur zonder relatie met ekonomische problemen (en dan heeft zij geen ekonomische inhoud en maakt geen deel uit van de geschiedenis van het ekonomisch denken), ofwel het is een logisch systeem dat dient als drager van bepaalde hypothesen *over* ekonomische verschijnselen. In het laatste geval kan zij niet worden losgemaakt van antwoorden waaraan het vorm geeft en dus niet van de feitelijke vorm van de ekonomische problemen waarop antwoorden worden geformuleerd.

Zowel de gestelde problemen als de inhoudelijke en formele struktuur van de antwoorden waartoe ekonomen komen — zo kan samenvattend worden gesteld — worden beïnvloed door hun visie en in het algemeen door de socio-historische voorwaarden die hun beeld van de werkelijkheid vormen en beperken. Anders gezegd: in de formulering van de ekonomische theorie en in de beoordeling van haar werkelijkheidswaarde "historical

23. J. Robinson en J. Eatwell, *op.cit.*, 1973, blz. 3.
24. Ook bij J.J. Spengler (in: R.V. Eagly (ed.), *Events, Ideology and Economic Theory*, Detroit 1968, blz. 175): "whatever be the effects of ideology, they tend to diminish in importance as economics matures and achieves scientific autonomy".
25. M. Dobb, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith, Ideology and Economic Theory*, Cambridge 1973, hoofdstuk 1.

intuition, social perspective and vision cannot fail to enter"[26]. Dit maakt het tegelijkertijd mogelijk om rivaliserende theorieën te karakteriseren en te klassificeren op grond van de wijze waarop de struktuur en de grondslagen van het ekonomisch stelsel worden weergegeven[27].

Met betrekking tot de neoklassieke theorie is dat in het voorgaande impliciet al tot op zekere hoogte gedaan. Het maatschappijbeeld dat ten grondslag ligt aan de neoklassieke theorie, is dat waarin de afzonderlijke ekonomische aktiviteiten van individuen middels het marktmechanisme en het systeem van konkurrentie getransformeerd worden tot een harmonisch en evenwichtig sociaal stelsel.Van de verschillende posities van individuen in het produktieproces en de mogelijke klassenkonflikten die hieruit voort kunnen vloeien, wordt geabstraheerd. Verstoringen van het evenwicht zijn vrijwel alleen mogelijk van buiten het ekonomisch systeem en dan nog zullen deze door de werking van het marktmechanisme gemakkelijk geneutraliseerd kunnen worden. De enige vorm van verstoringen die zich binnen het ekonomisch systeem kunnen voordoen, worden toegeschreven aan onvolkomenheden van de markt (onvoldoende konkurrentie, een zeer sterke vakbond die het loonpeil te hoog opschroeft, etc.). Hier (en bijna alleen hier) ligt volgens de neoklassieke theorie een taak voor de overheid[28].

Diametraal tegenover de neoklassieke theorie staat het marxistisch ekonomisch denken. Waar de neoklassieken de klassenstruktuur, die ten grondslag lag aan de klassieke theorie, geheel loslaten en het *individu* centraal stellen, daar vormt de marxistische theorie juist de uitwerking van een klassenstruktuur. Klassetegenstelling tussen arbeiders en kapitalisten zijn in de marxistische optiek het meest wezenlijke kenmerk van het kapitalisme als socio-ekonomisch systeem en de uiteindelijke bron van de ekonomische krisis via welke de ekonomische ontwikkeling zich binnen dit stelsel noodzakelijkerwijs voltrekt. Zoals in de inleiding is aangegeven zal de marxistische theorie hier verder buiten beschouwing blijven. De neoklassieke theorie zal uitsluitend worden afgezet tegen de neo-

26. M. Dobb, *op.cit.*, 1973, blz. 36.
27. Volgens Dobb (*op.cit.*, blz. 36) is dit zelfs een essentieel onderdeel van de intellektuele interpretatie van theorieën en van hun plaats in de geschiedenis van ideeën. Overigens wordt de opvatting dat er zoiets als 'stromingen' of scholen in de ekonomische wetenschap zijn te onderscheiden, niet algemeen aanvaard. Volgens Schumpeter bijvoorbeeld is de enige zinvolle klassifikatie die in dit verband gemaakt kan worden, het onderscheid tussen "goede" en "slechte" ekonomie.
28. Zie voor een gedegen behandeling van en uitgewerkte kritiek op het neoklassieke mens- en maatschappijbeeld: M. Hollis en E.H. Neill, *Rational Economic Man, A Philosophical Critique of Neoclassical Economics*, Cambridge 1976.

keynesiaanse benadering van het ekonomisch proces[29].

De typering van de visie van deze school zal hier kort worden gehouden[30]. Van belang is met name dat onevenwichtigheidsverschijnselen in de neo-keynesiaanse optiek een onlosmakelijk element zijn van het ekonomisch proces onder kapitalistische voorwaarden. Hoewel echter de verhoudingen tussen ekonomische klassen wel een zekere rol spelen[31] in de neo-keynesiaanse benadering[32] (van bijvoorbeeld inflatie en inkomensverdeling) worden deze toch niet als laatste oorzaak voor verstoringen van het ekonomisch evenwicht aangemerkt. Veeleer wordt hiervoor verwezen naar het gegeven dat de besluitvorming onder kapitalistische voorwaarden plaatsvindt in een situatie van onzekerheid waarin de ekonomische subjekten door de uitkomsten van het ekonomisch proces in hun verwachtingen teleurgesteld kunnen worden. Dit is in laatste instantie ook de ratio voor het neokeynesiaanse pleidooi voor een zekere mate van socialisering van de investeringen.

Voor de karakterisering van Keynes' eigen theorie met betrekking tot de achterliggende sociale filosofie, vindt men de meeste aanknopingspunten in het laatste hoofdstuk van de General Theory (getiteld: Concluding notes on the Social Philosophy towards which the General Theory might lead). Als men het sociaal-filosofische belang van Keynes' theorie in zeer algemene termen zou omschrijven, dan ligt het voor de hand dit toe te spitsen op het feit dat voor het eerst een beeld wordt geschetst van het ekonomisch stelsel waarin voor de overheid uitdrukkelijk een rol is weggelegd. Dit betekende een belangrijke breuk met het verleden, misschien niet zo sterk voor het feitelijk funktioneren van het kapitalistisch

29. Veelal wordt ook het 'Monetarisme' als aparte school binnen de ekonomische wetenschap aangemerkt. (Zie bijvoorbeeld: P. Davidson, *Money and the Real World*, Londen 1972, hoofdstuk 1.) Men kan echter stellen dat de monetaristische benadering slechts een kritiek vormt op het keynesiaanse ekonomisch-politieke *instrumentarium*, maar wat betreft uitgangspunten en 'visie' samenvalt met de neoklassieke theorie.
30. In: J.A. Kregel, 'Economic Methodology in the face of uncertainty: The modelling methods of Keynes and the Post-Keynesians', *The Economic Journal*, juni 1976, wordt een typering gegeven van het specifieke van de (post-)keynesiaanse benadering in termen van de wetenschappelijke *methode*. Zie verder par. 4.
31. In hoeverre het bestaan van klassentegenstellingen inderdaad een uitgangspunt vormt voor het neokeynesiaanse denken is overigens vrij onduidelijk. Weliswaar wordt een onderscheid gemaakt tussen 'kapitalisten' en 'arbeiders', maar de behandeling van tegenstellingen blijft beperkt tot de *inkomensvormen*. Uitbuiting (in de produktie) is dan ook geen gehanteerde kategorie.
32. "... the methodology that Keynes chose in confronting the analysis of an uncertain world was in terms of alternative specification about the effects of uncertainty and disappointment..." ... "post-Keynesian theory can be viewed as an attempt to analyse various different problems ... through the methodology of Keynes's 'stationary model'." J.E. Kregel, *art.cit.*, 1976, blz. 222.

systeem (omdat aanpassingen zoals door Keynes gepropageerd al gedeeltelijk werden doorgevoerd), maar zeker wel voor de wetenschappelijk/ ideologische weergave hiervan.

De door Keynes verkondigde sociaal-filosofische denkbeelden vormen echter bepaald geen ondubbelzinnig geheel. Hierdoor is het ook mogelijk dat deze denkbeelden door de molen der neoklassieke theorie uitmonden in een slechts marginale aanpassing van het sociaal-ekonomisch stelsel, terwijl zij in de interpretatie van Robinson leiden tot de noodzaak van een verregaande socialisatie van de investeringen. Deze tweeslachtigheid in denkbeelden is trouwens ook terug te vinden in de verschillende elementen van de keynesiaanse theorie. Geheel nieuw is het makro-ekonomische karakter van de theorie: niet meer de individuele ondernemer maar het ekonomisch proces in zijn totaliteit vormt de invalshoek voor de analyse. De veronderstelling van een zich altijd aanpassende vraag moet nu ook losgelaten worden en de 'totale effektieve vraag' (tezamen met de faktoren die de omvang ervan bepalen, met name het totale inkomen) wordt de sleutelgrootheid in de theorie. Tegenover de nieuwheid van deze inkomsten-uitgavenbenadering staat echter het handhaven van de neoklassieke veronderstellingen ten aanzien van de produktie. Keynes blijft uitgaan van het neoklassieke koncept van de produktiefunktie (zie paragraaf 3) en daarmee van de noodzakelijke gelijkheid van de loonvoet en het marginaal produkt van arbeid. Het per definitie dalende verloop van het marginaal produkt van arbeid bij toename van de werkgelegenheid leidt vervolgens tot de konklusie dat het reële loon moet dalen als de werkgelegenheid tengevolge van een expansief overheidsbeleid gaat toenemen. Zeker op deze punten blijft Keynes gevangen binnen de traditionele uitgangspunten en laat zijn theorie een veel minder grote breuk zien met het neoklassieke denken dan het geval is met de inkomsten-uitgavenbenadering van Kalecki[33].

33. Zie M. Kalecki, *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*, Cambridge 1971, met name hoofdstuk 3 en 11.
Kalecki's versie van de inkomsten-uitgaven benadering geeft ook aangrijpingspunten voor kritiek op Keynes' theorie. Bij Keynes moet, zoals wij zagen, het reële loon dalen als de werkgelegenheid toeneemt, omdat bij stijgende inschakeling van arbeid het marginaal produkt ervan daalt. Het dalende verloop hiervan kan echter alleen worden afgeleid onder de veronderstelling van gelijkblijvende hoeveelheden der overige produktiefaktoren, in casu kapitaal.
Kalecki benadrukt nu juist, dat in een krisissituatie "braakliggende kapitaalgoederen altijd het komplement vormen van werkloze arbeidskracht" (blz. 26). De veronderstelling van gelijkblijvende hoeveelheden der overige faktoren kan hier dan ook niet gemaakt worden. Herstel van de werkgelegenheid gaat altijd gepaard met herinschakeling van kapitaalgoederen.

3. Individu, markt, evenwicht: uitgangspunten van de Neoklassieke Ekonomie[34]

"the equations we have developed do show freedom of production to be the superior general rule. Freedom procures, within certain limits, the maximum of utility; and, since the factors which interfere with freedom are obstacles tot the attainment of this maximum, they should without exception, be eliminated as completely as possible...".
(L. Walras, *Elements of Pure Economics*, Homewood 1954, blz. 256.)

Nut en marginaliteit

Het ontstaan van de neoklassieke theorie wordt gemarkeerd door de overgang van een *objektieve* naar een *subjektieve* waardeleer[35]. Niet langer wordt de bron van waarde en de verklaring van de relatieve prijzen gezocht in de relatieve hoeveelheid arbeid besteed aan een goed (of meer algemeen, in de kosten die zijn gemaakt bij de produktie ervan), maar in de 'nuttigheid' van het goed voor de konsument. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat een bepaald goed in de ogen van de konsument een geringere nuttigheid heeft naarmate hij over meer ervan beschikt. In de woorden van A. Marshall[36]: "the total utility of a thing to anyone (that is, the total pleasure or other benefit it yields him) increases with every increase of his stock of it, but not as fast as his stock increases".

Het *marginale* nut van een goed is dus dalend en naarmate er meer van aangeboden wordt, zal de prijs lager moeten zijn om de konsument te verleiden tot het kopen ervan. De konsument wordt hierbij voorgesteld als een volkomen rationeel handelend wezen dat streeft naar de maximering van het totale nut ontleend aan de hoeveelheid goederen waarover hij kan beschikken. Deze maximering wordt bereikt door zijn inkomen zo te verdelen over de verschillende goederen "as to equalize the utility of all

34. Een goed overzicht van de neoklassieke mikro-ekonomie is te vinden bij: C.E. Ferguson, *The Neoclassical Theory of Production and Distribution*, Cambridge 1964.
35. Deze subjektieve waardeleer, waarvan de grondleggers omschreven worden als de Grensnutschool, is onafhankelijk van elkaar geformuleerd door: W.S. Jevons (*The Theory of Political Economy*), K. Menger (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*) en L. Walras (*Eléments d'economie politique pure*). De overgang van de subjektieve waardeleer wordt ook wel aangeduid met de term 'marginale revolutie'. Waar de term 'revolutie' betrekking heeft op een fundamentele omwenteling in een zeer korte periode, is deze waarschijnlijk niet zo gelukkig. In de eerste plaats verspreidden de ideeën zich (vooral in Duitsland en Frankrijk) zeer langzaam. In de tweede plaats zijn er een aantal voorlopers (van J.S. Mill tot H. Gossen en F. von Thünen) bij wie de ideeën al tamelijk ver ontwikkeld waren. Een grote hoeveelheid informatie over de 'marginale revolutie' is te vinden in R. Collison Black et.al. (eds.), *The Marginal Revolution in Economics*, Durham 1972.
36. A. Marshall, *Principles of Economics*, 1927, blz. 93.

commodities consumed"[37]. Met andere woorden: maximering veronderstelt dat de laatste geldeenheid aangewend in een bepaalde richting, dezelfde toename aan nut oplevert als de laatste eenheid aangewend in alle andere richtingen. En dit is weer hetzelfde als te stellen dat de marginale nuttigheid van de verschillende goederen voor de konsumenten proportioneel moet zijn met de prijzen die zij willen betalen. Deze laatste omschrijving geeft tegelijkertijd de (een) neoklassieke formulering van het ekonomisch evenwicht. In verkorte vorm heeft W. Jevons de grensnuttheorie van de waarde aldus samengevat:

- Cost of production determines supply.
- Supply determines final degree of utility.
- Final degree of utility determines value.[38]

Op de logische konsistentie en het realiteitsgehalte van de 'nieuwe waardeleer' zal hier niet worden ingegaan[39]. In de kontekst van een vergelijking van verschillende benaderingswijzen van het ekonomisch proces lijkt het veeleer van belang stil te staan bij de verschuivingen in struktuur en perspektief van de ekonomische analyse die met deze herformulering van de waardetheorie gepaard is gegaan. Deze verschuiving heeft zowel betrekking op de kausaliteitsrichting tussen de verschillende relaties als op de afperking van het studie-objekt.

In de eerste plaats betekende de overgang van een objektieve naar de subjektieve waardeleer dat de aandacht in de ekonomische wetenschap zich verplaatste van de omstandigheden en voorwaarden van produktie naar de sfeer van de goederenruil, naar de markt en de finale vraag naar konsumptiegoederen. De dynamische aspekten van het groeiproces waarmee de klassieke ekonomen zich hadden beziggehouden, met name de akkumulatie van kapitaal en de implikaties van het groeiproces voor de verdeling van het inkomen over de verschillende klassen, verdwenen daarmee uit het relevant geachte studieterrein van de ekonomie. Ekonomische klassen (en hun verschillende positie binnen en betekenis voor het produktieproces) leken in het geheel niet meer te bestaan; in plaats daarvan werd het 'individu' centraal gesteld in de ekonomische analyse. Gegeven zijn rationeel gedrag en zijn motivering (nutsmaximering) en gegeven de initiële verdeling, werd nagegaan hoe een *gegeven* produkt (of een *gegeven* hoeveelheid produktiefaktoren die voor de produktie van een bepaalde hoeveelheid goederen kan

37. W.S. Jevons, *op.cit.*, blz. 140.
38. W.S. Jevons, *op.cit.*, blz. 165.
39. Zie hiervoor bijvoorbeeld: M. Dobb, *Political Economy and Capitalism*, New York 1939, hoofdstuk 4; J. Robinson, *Economic Philosophy*, Londen 1962, hoofdstuk III; R. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, 1956, blz. 243-256.

worden aangewend) wordt verdeeld (geallokeerd) over de verschillende individuen, dusdanig dat er een evenwicht ontstaat. Het evenwicht is dan gedefinieerd als een situatie waarin geen der subjekten aanleiding heeft zijn beslissingen te herzien. Deze situatie zal bereikt worden door de werking van het marktmechanisme, oftewel door het plaatsvinden van prijs-aanpassingen. (Indien de vraag het aanbod overtreft, zal de prijs door konkurrentie tussen vragers omhooggeboden worden. De naar maximale winst strevende ondernemers zullen meer aanbieden, de naar maximaal nut strevende vragers zullen hun vraag inperken, totdat er een situatie van evenwicht tussen vraag en aanbod is bereikt.)

De toepassing van het denken in marginale grootheden is niet beperkt gebleven tot de verklaring van de prijzen van finale goederen[40]. Waar de klassieke ekonomen een aparte theorie hadden voor de verklaring van het looninkomen, het winstinkomen en het inkomen van landeigenaren[41], daar wordt in de neoklassieke theorie voor de produktiefaktoren (ongeacht of het gaat om arbeid, kapitaal of land) een uniforme verklaringsgrond gegeven. De beloningsvoet van een faktor is gelijk aan de marginale produktiviteit ervan. Deze laatste is gedefinieerd als (de waarde van) de toevoeging aan de totale hoeveelheid produkt door extra inschakeling van één eenheid van de desbetreffende faktor bij konstante hoeveelheid van overige faktoren. Voor de neoklassieke theoretici is de inkomensverdeling tussen kapitaal en arbeid dus niet meer dan een aspekt van het algemene prijsvormingsproces[42]. Waar de determinanten van de inkomensverdeling bij de klassieke ekonomen (en bij Marx) gefundeerd waren in de produktie-voorwaarden, daar is het probleem van de inkomensverdeling in de neoklassieke theorie teruggebracht tot een prijsvormingsproces op de markt.

Bovendien komt de richting van de kausaliteit andersom te liggen. In de klassieke ekonomie moet de inkomensverdeling zijn vastgelegd, voordat men een uitspraak kan doen over de prijsverhoudingen. In de neoklassieke theorie zijn de prijzen der produktiefaktoren echter afgeleide prijzen; men moet de prijs van de finale goederen kennen voordat men de waarde van het marginaal produkt kan berekenen en zo de faktorbeloning vaststellen. De ideologische betekenis van deze theorie komt bovenal tot uiting in het

40. Voor de verdere ontwikkeling van de neoklassieke theorie is het principe van de marginaliteit veel belangrijker gebleken dan het nutsbeginsel. Dit laatste is als uitgangspunt min of meer losgelaten (en vervangen door bijvoorbeeld de "revealed preference"-benadering van P.A. Samuelson).
41. Zie: M. Blaug, *op.cit.*, 1968, hoofdstuk 4.
42. Vandaar de triomfantelijke uitspraak van M. Blaug (*op.cit.*, blz. 303): "Neoclassical theory achieved greater generality and economy of argument by explaining both factor and product prices on the basis of a single principle".

werk van J.B. Clark. Niet alleen leidt het marktmechanisme ertoe dat iedere faktor overeenkomstig de eigen bijdrage wordt beloond, het is ook rechtvaardig: "... what a social class gets is, under natural law, what it contributes to the general output of industry"[43].

Aangetekend moet nog worden dat de marginale produktiviteitstheorie ook wordt gehanteerd ter verklaring van de aangewende hoeveelheden van ieder der produktiefaktoren. Verondersteld wordt namelijk dat het marginaal produkt van een faktor geleidelijk afneemt naarmate er meer van wordt gebruikt. (Iedere volgende eenheid levert een geringer extra-produkt op dan de voorgaande bij gelijke hoeveelheden van de andere produktiefaktoren. De naar winst strevende ondernemer zal dan extra hoeveelheden van een faktor inschakelen zolang het marginaal produkt van een faktor hoger is dan de prijs ervan tot het punt waar marginaal produkt en faktorbeloning aan elkaar gelijk zijn.)

Indien wij nu de verschillende elementen die in het voorafgaande naar voren zijn gekomen samenvatten, dan komen wij tot het (neoklassieke) beeld van een ekonomie waarin elk goed in zulke hoeveelheden en met behulp van een dusdanige kombinatie van produktiefaktoren geproduceerd wordt dat het onmogelijk zou zijn om via andere kombinaties van goederen en produktiefaktoren de totale welvaart te verhogen. Het resultaat van de werking van het marktmechanisme is een optimaal resultaat[44] en de vrije kapitalistische marktekonomie blijkt "the best of all possible worlds"[45]. Uiteraard kan deze konklusie alleen getrokken worden binnen bepaalde veronderstellingen ten aanzien van de institutionele struktuur van de ekonomie. Met name moet er sprake zijn van een vrije markt die gekenmerkt wordt door volkomen konkurrentie. De geringe omvang van elk der marktpartijen verhindert dat enig ekonomisch subjekt invloed kan uitoefenen op de afloop van het ekonomisch proces.

De ekonomisch-politieke konklusie die uit dit alles wordt getrokken, ligt voor de hand: de overheid diende zich te onthouden van ingrijpen in het vrije marktproces. De laissez-faire-gedachte uit de klassieke ekonomie keert dus weer terug in het neoklassieke denken[46].

43. J.B. Clark, 'Distribution as determined by rent', in: *Quarterly Journal of Economics*, 1891.
44. Dit resultaat is alleen optimaal *gegeven* de oorspronkelijke verdeling van de produktiefaktoren. Men heeft een redenering à la J.B. Clark nodig om het ook als optimaal ten opzichte van de uitkomst van het proces bij een andere verdeling te postuleren.
45. Vandaar dat theoretici als Barone tot de konklusie komen dat een centraal geplande ekonomie alleen werkbaar is als de beslissingen waartoe de vrije marktekonomie leidt, geïmmiteerd worden.
46. Neoklassieke opvattingen over het staatsingrijpen komen in de laatste paragraaf nog aan de orde.

Reëel loon en werkgelegenheid

Men kan zich afvragen of het hier geschetste theoretische beeld ooit ook maar enige reële basis heeft gehad in de werkelijkheid. Over de verhouding theorie-werkelijkheid schrijft Sweezy[46a] in dit verband: "I think economics by the time of what may be called the 'marginalist revolution' of the 1870s had already practically ceased to be a science and had become mainly an apologetic ideology. Putting harmony, equilibrium and gradualism at the centre of the stage was dictated not by the scientific requirements of fidelity to reality...".

Of er ooit zoiets bestaan heeft als volkomen konkurrentie is verder zeer de vraag, maar in ieder geval impliceerden de ontwikkelingen binnen het kapitalisme een afnemende werkelijkheidswaarde van de fundamentele uitgangspunten der neoklassieke theorie. Het oligopolie – dat wil zeggen de situatie waarin de markt wordt overheerst door één of enkele zeer grote ondernemingen – is in de loop van de tijd eerder regel geworden dan uitzondering. Bovendien kwam het zeer instabiele karakter van de ekonomische ontwikkeling onder kapitalistische voorwaarden al te zeer in strijd met het evenwichtige beeld uit de theorie. De tweede en derde generatie van neoklassieke ekonomen konden er dan ook niet omheen deze feiten op enigerlei wijze in beschouwing te nemen. Dit echter betekende geen aantasting van de theorie, maar de konstatering dat er in werkelijkheid enkele onvolkomenheden in de marktstruktuur voorkwamen, die door een geringe mate van overheidsaktie gericht op het handhaven van een 'werkbare konkurrentie'[47] geneutraliseerd konden worden. Vandaar de opmerking van Robinson[48]: "... de centrale leerstellingen van de academische economie zijn zeer weinig veranderd. De kern van de theorie is nog steeds het uiteenzetten van de werking van een volmaakt concurrerende markt die de optimale aanwending van bestaande hulpbronnen voor alternatieve vormen van gebruik waarborgt".

Hoezeer dit laatste ook het geval was in de dertiger jaren blijkt uit de stand van zaken in de theorie bij het uitbreken van de krisis. Met name is dan van belang het werk van A.C. Pigou. In feite wordt hierin onder meer de werking van de wet van Say verdedigd. Deze wet – die ook deel

46a. P.M. Sweezy, *Modern Capitalism and Other Essays*, New York 1972, blz. 54. Zie ook: O. Morgenstern, 'Thirteen Critical Points in Contemporary Economic Theory', *Journal of Economic Literature*, 1972, blz. 1174: "...The presentation of the economy as one in which there is 'free competition' ... no cooperation no antagonism – where all this is related to oligopoly as an anomalous situation – is like giving a theory of the solar sytem without gravitation".

47. Uitgewerkt in: C.E. Ferguson, *A Macroeconomic Theory of Workable Competition*, Durham 1964.

48. J. Robinson, *Tussen vrijheid en noodzaak*, Utrecht 1971, blz. 105.

uitmaakte van de meeste formuleringen van de klassieke theorie – komt erop neer dat algemene overproduktie en werkloosheid zich niet zullen voordoen. De vraag naar goederen kan nooit tekortschieten ten opzichte van het aanbod, omdat ieder aanbod op de markt tegelijkertijd een vraag naar andere goederen betekent[49]. Het geld is in deze opvatting niet meer dan een sluier en heeft geen zelfstandige invloed op de reële sfeer, dat wil zeggen de sfeer van de goederenruil. De wet van Say komt aldus neer op de stelling, dat de werking van een kapitalistische, geldgebruikende ekonomie identiek is met de werking van een primitieve ruilekonomie. In het werk van Pigou wordt de wet van Say geïllustreerd aan de werking van de arbeidsmarkt. Hier zijn het de aanpassingen van het reële loon (de prijs van arbeid) die geacht worden vraag en aanbod aan elkaar gelijk te maken: "With perfectly free competition... there will always be at work a strong tendency for wage-rates to be so related to demand that everybody is employed"[50].

Evenwicht en volledige werkgelegenheid vormen in zijn visie de normale situatie waarnaar de ekonomie steeds tendeert. Werkloosheid is dan ook geen uitdrukking van binnen een kapitalistische struktuur noodzakelijkerwijs optredende onevenwichtige ontwikkelingen. Veeleer wordt deze gezien als friktieverschijnsel, als symptoom van in werking zijnde aanpassingsprocessen in de richting van een (nieuw) evenwicht. Daarbij wordt de noodzaak tot deze aanpassingsprocessen niet gezocht in de specifieke ekonomische struktuur zelf, maar in het feit dat deze in werkelijkheid niet altijd in overeenstemming is met het ideaalbeeld daarvan (volkomen konkurrentie). Zo zou in theorie een onmiddellijke en volkomen aanpassing van de loonvoet kunnen leiden tot het elimineren van de "lapses from full employment"[51]. In werkelijkheid echter: "strong forces are at work

49. C. Napoleoni, *op.cit.*, blz. 65/67 en ook W. Fellner, *Towards a Reconstruction of Macroeconomics*, Washington 1976, blz. 37/44. Zie ook: R.A. de Klerk, Werkgelegenheid en technische ontwikkeling, in: *Orbis Economicus*, oktober 1976, blz. 9/11 en de daarin genoemde literatuur.
50. A.C. Pigou, *Theory of Unemployment*, Londen 1933, blz. 252. In dezelfde geest schrijft hij in *Lapses from Full Employment* (Edinburgh 1900, blz. 18): "If thorough-going competition prevailed among wage-earners, it is evident that ..., *save only those indicated in the penultimate paragraph*, for any given state of demand wage rates would be adjusted in such a way as to secure full employment". De genoemde uitzondering heeft betrekking op diegenen die 'niet bereid zijn' tegen een lager loon te werken. Zij zijn in Pigou's terminologie "*voluntarily* unemployed" en daar "Unemployment is ... a condition of involuntary, not of voluntary idleness" (blz. 4), valt deze groep buiten het ekonomisch zinvolle begrip werkloosheid!
51. In deze visie is reële loonflexibiliteit dus een voldoende voorwaarde voor het verkrijgen (handhaven) van volledige werkgelegenheid. Hieruit blijkt ook dat in de neoklassieke theorie het werkgelegenheidsniveau bepaald wordt op de arbeidsmarkt *en op de arbeidsmarkt alleen*. De arbeidsmarkt wordt zo opgevat als een autonoom, niet met andere markten in wisselwerking staand, geheel. Voor een (grafische) weer-

tending to set money rates of wages higher... than they would stand if thorough-going competition among wage-earners did in fact exist and higher, therefore, than permit of the maintenance of full employment"[52].

Gegeven deze visie op de mechanismen die tot werkloosheid kunnen leiden, ligt het voor de hand dat geen verstrekkende rol wordt toebedacht aan het overheidsingrijpen. Dit lattste moet zich beperken tot maatregelen die het effekt van onvolkomenheden in de ekonomische struktuur neutraliseren. In de visie à la Pigou is een juist toegepaste loonpolitiek in vele gevallen voldoende 'to abolish fluctuations of employment'[53].

4. Effektieve vraag, verwachtingen, ekonomische politiek: kenmerken van de Keynesiaanse en Postkeynesiaanse theorie

> "The autoritarian state systems of today seem to solve the problem of unemployment at the expense of efficiency and of freedom. It is certain that the world will not much longer tolerate the unemployment which is associated with present-day capitalistic individualism. But it may be possible by a right analysis of the problem to cure the disease whilst preserving efficiency and freedom..." .
> (J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londen 1936, blz. 381.)

De nieuwe ekonomie

Hierboven werd al aangegeven dat de keynesiaanse theorie vooral begrepen moet worden als ekonomisch-politieke reaktie op feitelijke sociaal-ekonomische ontwikkelingen. Een dergelijke opvatting is bijvoorbeeld ook te vinden bij B. Ward. Hij is van mening dat: "... the Keynesian Revolution clearly exemplifies the role that current issues can play in such a science. For the great factual anomaly of the period was the persistence of massive unemployment..."[54]. Volgens hem was dat laatste echter niet per se in strijd met de neoklassieke theorie: "it would be explained there in terms of friction and resistences to wage and price changes, particularly by labor. A neoclassical economist could satisfy hinself theoretically with a slogan such as: 'The longer the unemployment, the stronger the monopoly unions'."[55]

gave van deze opvatting, zie: G. Ackley, *Macroeconomic Theory*, New York 1978, blz. 110 e.v.
52. A.C. Pigou, *op.cit.*, 1933, blz. 26.
53. A.C. Pigou, *Industrial Fluctuations*, Londen 1937, blz. 284.
54. B. Ward, *What's wrong with Economics?*, Londen 1972, blz. 133.
55. B. Ward, *op.cit.*, blz. 133.

Het neoklassieke beeld van de werkelijkheid was echter al te idealistisch om nog langer bruikbaar te zijn als legitimering (en ekonomisch-politieke leidraad) van het 'vrije' ekonomische proces. Daarvoor was de ekonomische krisis wat diepgang, duur en internationale simultaniteit betreft al te zeer in tegenspraak met de inhoud van de gangbare ekonomische opinie[56]. Niet evenwicht en maximaal nut bleken het resultaat van een aan zichzelf overgelaten systeem van vrije ondernemingsgewijze produktie, maar krisis en massale werkloosheid. Een resultaat dat het systeem tot in haar grondslagen ter diskussie stelde (zie het citaat van Keynes aan het begin van deze paragraaf). Om het systeem te redden moest het veranderd worden, oftewel — in de formulering van Keynes — een andere ekonomische theorie en een andere ekonomisch-politieke praktijk vormen "the only practicable means of avoiding the destruction of existing economic forms in their entirety"[57]. Handhaving van het laissez-faire-beginsel zou onherroepelijk leiden tot het laissez-passer van het gehele marktstelsel.

In overeenstemming met de nieuwe ekonomische praktijk, waarin het laissez-faire vervangen werd door een aktief ingrijpen van de overheid, werd de situatie van volledige werkgelegenheid in de theorie teruggebracht tot meer reële proporties: tot een bijzonder geval dat zonder overheidsingrijpen slechts onder zeer specifieke voorwaarden bereikt zou worden. In dit opzicht is de 'nieuwe' theorie de exakte tegenvoeter van de neoklassieke ekonomie waarin het de konjunktuurschommelingen zijn die aan de marge van de wetenschap ('in the underworld of heretics', zoals Dobb het omschrijft) worden bestudeerd als *bijzondere gevallen*, als afwijkingen van de *normale* wetten van de ekonomie[58]. Men zou Keynes' verdienste dan ook in belangrijke mate in negatieve zin kunnen formuleren, als het ondermijnen van de normale waarheden met betrekking tot het zelfregulerende karakter van de vrije markt. In deze zin typeert P.M. Sweezy de verdienste van Keynes voor de ontwikkeling van het ekonomisch denken: "freeing economics from the tyranny of Say's Law and exploding the myth of capitalism as a self-adjusting system which reconciles private and public interests"[59].

56. Bovendien speelt dan nog een rol dat de als voldoende voorwaarde gepostueerde flexibiliteit van de reële lonen in de krisis van de dertiger jaren optrad zonder enig resultaat.
57. J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londen 1936, blz. 380.
58. Zie ook Hutchinson, *A Review of Economic Doctrines*, Londen 1953, blz. 409 e.v.
59. P.M. Sweezy, in: R. Lekachman, *Keynes' General Theory: Reports of Three Decades*, New York 1964, blz. 305.

De dominantie van Pigou's formulering van de neoklassieke theorie verklaart waarom Keynes in de General Theory de kritiek op de wet van Say formuleert als aanval op de neoklassieke uitgangspunten met betrekking tot de werking van de arbeidsmarkt[60]. Lager nominaal loon, lager reëel loon, hogere werkgelegenheid, zo ongeveer vat Keynes de Pigouviaanse weg naar volledige werkgelegenheid samen. Maar in zijn (Keynes') benadering leidt een lager nominaal loon niet tot een lager reëel loon. De reperkussies van de *geldloondaling* op de vraag naar goederen zetten namelijk een noodzakelijk proces van prijsdaling op gang, zodanig dat het *reële loon* (en het niveau van de werkgelegenheid) uiteindelijk op peil zal blijven[61]. De effektieve vraag blijkt aldus een fundamentele schakel in de keten van het loon naar de werkgelegenheid: *gegeven* het nominale loon bepaalt de effektieve vraag naar goederen het niveau van de werkgelegenheid èn (middels het daarbij behorende marginaal produkt van de faktor arbeid[62]) het reële loon[63]. De omvang van de effektieve vraag hangt volgens Keynes op haar beurt af van de marginale konsumptieneiging (die de omvang van de vraag naar konsumptiegoederen vastlegt) en van de "marginal efficiency of capital", die in samenhang met de rentevoet de omvang van de vraag naar investeringsgoederen bepaalt. Het zijn deze faktoren waarbij de ekonomische analyse van de werkloosheid volgens Keynes moet aansluiten.

Het is de vraag of deze nieuwe invalshoek voor de bestudering van het ekonomisch proces (de inkomens-uitgaven-benadering) alléén voldoende rechtvaardiging biedt om te spreken van een 'keynesiaanse revolutie' in het ekonomisch denken[64]. En zo Keynes' theorie al een volkomen breuk met

60. Zie met name: J.M. Keynes, *op.cit.*, 1936, hoofdstuk 2.
61. Zie met betrekking tot dit punt de bijdragen van A. Lerner en J. Viner in: R. Lekachman, *op.cit.* en J. Tobin, 'Money Wage Rates and Employment', in: J. Tobin, *Essays in Economics*, Vol. 1, Amsterdam 1971. In de neoklassieke theorie ontbreekt de hier gelegde koppeling tussen faktorprijzen en effektieve vraag (oftewel tussen faktormarkt en goederenmarkt, zie blz. 14 noot 1). Deze omissie ontstaat doordat direkt wordt overgestapt van het mikro- naar het makro-niveau. Maar waar men op het mikro-niveau de vraag kan afleiden onder de veronderstelling van gegeven inkomens en gegeven relatieve prijzen, is dit op het makro-niveau niet mogelijk. De kruciale hypothese voor dat neoklassieke recept is dus de veronderstelling dat de vraagfunkties onafhankelijk zijn van de voor de produktiefaktoren betaalde prijzen. Zie R.A. de Klerk, Werkgelegenheid en technische ontwikkeling, *Orbis Economicus*, 1976, blz. 12.
62. Hier onder meer blijkt hoe onvolkomen de breuk tussen neoklassieke en keynesiaanse theorie is. Het neoklassieke postulaat dat het reële loon gelijk is aan het marginaal produkt wordt door Keynes uitdrukkelijk onderschreven. Zie J.M. Keynes, *op.cit.*, 1936, blz. 5.
63. Zie J.M. Keynes, *op.cit.*, 1936, blz. 378 e.v.
64. In B. Ward (*op.cit.*, 1972, hfdst. 3) wordt op deze vraag ingegaan in termen van Kuhn's paradigmatheorie.

het voorgaande ekonomisch denken mogelijk zou maken, dan nog geldt Robinson's observatie dat: "The Keynesian Revolution still remains to be made both in teaching economic theory and in forming economic policy"[65].

Niettemin heeft het werk van Keynes op z'n minst aanleiding gegeven tot een aantal belangrijke ontwikkelingen zowel in de ekonomische theorie als (en gedeeltelijk daarmee samenhangend) op het gebied van de vormgeving van het ekonomisch-politieke ingrijpen van de overheid en de daarmee gepaard gaande aanpassingen binnen de kapitalistische ekonomische orde.

Het eerste aspekt kan worden aangeduid als de tendens naar *instrumentalisering* van een deel der ekonomische wetenschap. Niet meer het afleiden (analyseren) van de wetmatigheden die aan het ekonomisch proces ten grondslag liggen, maar het gebruik van ekonomische kennis voor het aangeven van wegen via welke vooropgezette ekonomisch-politieke doelstellingen bereikt kunnen worden, vormt bij de instrumentele benadering het kennisideaal[66]. Keynes omschreef in deze zin de taak van de ekonomische wetenschap als: "to select those variables which can be deliberately controlled or managed by the central authority in the kind of system in which we actually live"[67]. De systematische uitwerking van deze taakstelling, waaraan vooral de naam van Tinbergen[68] verbonden is, heeft geleid tot een afzonderlijke 'Theorie van de Ekonomische Politiek'.

De tweede hierboven genoemde ontwikkeling hangt samen met de eerste: de theorie van de ekonomische politiek veronderstelt een drager of uitvoerder ervan. En in overeenstemming met Keynes' ideeën (in ieder geval wat de strekking daarvan betreft) heeft de staat in het naoorlogse kapitalisme een steeds belangrijker betekenis gekregen als "manager" van het sociaal-ekonomisch proces[69], waardoor volgens sommigen een krisis als die der dertiger jaren voorgoed tot het verleden is gaan behoren[70].

65. J. Robinson, What has become of the Keynesian Revolution, Address British Association, 1972.
66. R.J. Heilbroner (Is Economic Theory Possible?, in: *Social Research*, 1966, blz. 287) geeft de volgende omschrijving: "the use of economic reasoning i.e. the knowledge about technical constraints, laws of production, structural or other incompatibilities in the provisioning process, etc. – to infer behaviour patterns appropriate for the attainment of deliberately selected terminal states".
67. J.M. Keynes, *op.cit.* 1936, blz. 247.
68. J. Tinbergen, *Economic Policy: Principles and Design*, Amsterdam 1965.
69. In de laatste paragraaf wordt nader op de aard van het overheidsingrijpen in het ekonomisch proces ingegaan.
70. Zie voor een karakterisering van dergelijke ideeën: P.D. McClelland, *Causal Explanation and Model Building in History, Economics and the New Economic History*, New York 1975, blz. 143.

"Keynes' theorie geldt uitsluitend voor de zeer korte termijn. De betekenis ervan ligt in het benadrukken van ontwikkelingen (met name het tekortschieten van de effektieve vraag) die tot onevenwichtigheden kunnen leiden in het korte interval waarbinnen de neoklassieke aanpassingsmechanismen nog niet werkzaam zijn. De door Keynes beschreven vestoring van het evenwicht vormt zo slechts een zeer bijzonder geval, een *afwijking* van de *normale* mechanismen en kan door middel van een uitgebalanceerd fiskaal-ekonomisch beleid weer rechtgetrokken worden". Aldus kan stenografisch de neoklassieke interpretatie van Keynes' theorie worden verwoord: Keynes is opgenomen in het nog steeds dominante neoklassieke denkkader, maar zoals Kregel en Eichner konstateren[71]: "... there had been little fundamental change in the way economists perceive the world".

De neoklassieke interpretatie is echter niet onweersproken gebleven. Het is het levenswerk van Joan Robinson geworden om aan te tonen dat (a) de neoklassieke theorie zowel in logische als empirische zin ondeugdelijk is en strijdig met keynesiaanse uitgangspunten, en dat (b) op basis van keynesiaanse uitgangspunten ook een lange-termijntheorie kan worden ontwikkeld[72]. Deze laatste wordt, samen met het bijdragen van vooral N. Kaldor[73] en L. Pasinetti[74] omschreven als de post-keynesiaanse theorie van groei en inkomensverdeling. De theorie is opgebouwd uit verschillende komponenten, die elk op zich teruggrijpen op belangrijke stromingen in het ekonomisch denken. In zijn 'intellektuele geneologie' van Joan Robinson geeft Wan een overzicht van deze elementen: van *Marx* heeft Robinson het schema van de uitgebreide reproduktie (terug te voeren op het Tableau Economique van Quesnay) en de opvatting van akkumulatie als inherente impuls van het kapitalisme. Van *Kalecki* heeft zij de differentiële spaarquote overgenomen, dat wil zeggen de opsplitsing van de maatschappij in een klasse van arbeiders met een lage,

71. A.S. Eichner/J.A. Kregel, An Essay on Post-Keynesian Theory: A New Paradigm', *J.E.L.* 1977.
72. Het meest uitgebreid gepresenteerd in: *The Accumulation of Capital*, Londen 1969. De onderstaande schets van de voornaamste kenmerken van de postkeynesiaanse theorie steunt vooral op:
J.A. Kregel/A.S. Eichner, *art.cit.* 1977;
J.A. Kregel, *art.cit.* 1976.
J.A. Kregel, *The Reconstruction of Political Economy: An Introduction to Post-Keynesian Economics*, Londen 1973.
73. Zie vooral: N. Kaldor, Economic Growth and the Problem of Inflation, *Economica*, 1959, blz. 212/226 en 287/298.
74. Zie vooral: L. Pasinetti, *Growth and Income Distribution: Essays in Economic Theory*, Londen 1974.

en een klasse van kapitalisten met een hoge spaarquote. Van *Harrod* heeft Robinson de begrippen van 'balanced growth' en neutrale technische ontwikkeling[75]. Dan resteert de vraag naar het keynesiaanse karakter van de postkeynesiaanse theorie. Volgens Wan moet dat gezocht worden in de inkomentheoretische benadeirng van het stelsel of, zoals Kaldor[77] het omschrijft, in de toepassing van de keynesiaanse analysetechnieken op een zituatie van volledige werkgelegenheid.

Volgens Kregel[78] gaat Robinson's keynesianisme verder dan de loutere toepassing van het principe van de effektieve vraag en heeft het ook betrekking op de manier van toepassing ervan. De overeenkomst tussen Keynes en Robinson schuilt volgens hem in de methode van de model-konstruktie en met name in de specifikatie van de verwachtingen der ekonomische subjekten. Om deze overeenkomst te verduidelijken verwijst Kregel naar de nadruk die Keynes legt op het karakter van het moderne ekonomische stelsel als *monetaire* produktie-ekonomie. Juist in een geldgebruikende ekonomie speelt het probleem van de effektieve vraag, omdat juist hier onzekerheid, teleurstellingen en verwachtingen een belangrijke rol spelen. De grootheden die in de *General Theory* de revue passeren, zijn dan ook altijd gevat in termen van verwachtingen, het zijn *verwachte* grootheden. Deze verwachtingen beïnvloeden op tweeërlei wijze de loop der gebeurtenissen. In de eerste plaats zijn er de bijzondere, individuele of korte-termijnverwachtingen (bijvoorbeeld de door de

75. H. Wan, *Economic Growth*, New York 1971, blz. 64 e.v.
76. Onder *'balanced growth'* wordt verstaan het groeipad waarbij produktie, kapitaal en arbeid in gelijke mate toenemen.
Neutrale technische vooruitgang in de zin van Harrod is die vorm van technische vooruitgang die resulteert in een gelijkblijvende kategorale inkomensverdeling bij een konstante kapitaalkoëfficiënt. Het effekt van de technische vooruitgang staat dan gelijk aan een groei van de hoeveelheid beschikbare arbeid ('labour augmenting').
77. Volgens Kaldor bestaat de essentie van de keynesiaanse theorie in de analyse van een situatie van onvolledige werkgelegenheid waarin de effektieve vraag en niet de schaarste van hulpbronnen het produktiepeil bepaalt. Niettemin – zo stelt hij (*art.cit.* 1959, blz. 212) – "...the key to some of the post-war theories of economic growth is the application of the same principle – the principle of effective demand – to full employment situations, in which, according to their author (...), these principles were not thought to have any application at all". Overigens had Keynes zelf (in: *How to pay for the war*) al laten zien dat het principe van de effektieve vraag en de werking van het multipliermechanisme ook toepasbaar zijn op situaties van volledige werk-gelegenheid. Bij de beantwoording van de vraag hoe de toegenomen oorlogsuitgaven gefinancierd dienen te worden, veronderstelt hij het niveau van de reële produktie en de werkgelegenheid gegeven (op het niveau van volledige werkgelegenheid) en het prijspeil variabel. Een (tengevolge van oorlogsuitgaven) stijgend niveau van de effektieve vraag leidt nu tot inflatie. Zie ook: T.C. Koopmans, The Dynamics of Inflation, in: *The Scientific Papers of T.C. Koopmans*, New York 1942.
78. J.A. Kregel, *art.cit.* 1976.

ondernemers verwachte opbrengsten of het door de konsumenten verwachte inkomen). In de tweede plaats is er, wat genoemd wordt, de *"State of General (long period) Expectations"*, die bepalend is voor de marginale efficiency van kapitaal, de konsumptieneiging en de liquiditeitsvoorkeur. Terwijl de korte-termijnverwachtingen zijn ingekalkuleerd in de grootheden waartussen funktionele relaties worden gelegd, is de State of Long-run Expectations onafhankelijk hiervan en kan een autonome verandering erin leiden tot verschuiving *van* de funkties. Uiteraard is er ook een wisselwerking; teleurstellingen van individuele verwachtingen kunnen de State of General Expectations beïnvloeden. Wil men nu dit komplexe geheel tot uitdrukking laten komen in een ekonomisch model, dan zou dat een kompleet dynamisch keynesiaans model moeten zijn ("een *model of shifting equilibrium*", zoals Kregel – blz. 214 – dat noemt). Indien binnen een dergelijk model het snijpunt van aggregatieve aanbod- en aggregatieve vraagfunktie niet wordt bereikt, dan zou dat niet alleen leiden tot verschuivingen langs, maar ook van de kurven. Een dergelijk komplex model was volgens Kregel niet erg geschikt als je zoiets betrekkelijk eenvoudigs naar voren hebt te brengen als het principe van de effektieve vraag. Keynes stond nu voor het probleem: "how the real world usefully be tamed to serve the simple exposition of effective demand"[79]. En in principe – aldus Kregel – stonden er twee wegen open.
De eerste is abstraheren van op slechte informatie gebaseerde verwachtingen en onzekerheid. Na het uitwerken van de analyse onder deze veronderstelling zou de werkelijkheid benaderd kunnen worden door de veronderstellingen één voor één los te laten. Deze benadering zou echter impliceren dat in het uitgangspunt juist geabstraheerd werd van die kenmerken die Keynes kruciaal achtte voor een monetaire produktie-ekonomie, oftewel zou neerkomen op het veronderstellen van een reële ruilekonomie waarin een theorie van de effektieve vraag echter overbodig is.

Keynes verkoos daarom de tweede weg, die erop neerkomt dat verwachtingen en onzekerheid weliswaar altijd aanwezig worden verondersteld, maar dat verschillende veronderstellingen gemaakt kunnen worden over de konstantheid van verwachtingen en hun effekt op het systeem. De meest eenvoudige manier was te veronderstellen dat de "General State of Expectations" gegeven en konstant is. De mogelijkheid blijft dat individuele verwachtingen niet uitkomen, maar dit wordt geacht geen reperkussies te hebben op de lange-termijnverwachtingen. Volgens Kregel is dít de essentie van het "stationary equilibrium model" zoals Keynes dat hanteerde in de *General Theory*. Verschuivingen van de funkties

79. J.A. Kregel, *art.cit.* 1976, blz. 46.

zijn uitgeschakeld en de werkingsmethode van het model bestaat uit het vergelijken van verschillende, maar steeds gegeven en konstante niveaus van lange-termijnverwachtingen.

Het verband tussen deze methode en die van Robinson is wellicht het best te leggen via een tussenstapje over de neoklassieke benadering. De specifikatie van het evenwicht in het neoklassieke denken lijkt op die in de natuurwetenschappen. Het bewijs bestaat uit het aantonen dat evenwicht bestaat en de ekonomische toepassing laat dan zien dat er op elk punt buiten het evenwicht krachten zijn die het systeem ernaar terug drijven. Dit zegt niets over de wijze waarop het systeem in evenwicht komt, maar stelt alleen dat een positie erbuiten onlogisch is. Alle veranderingen vinden plaats in *logische* tijd: *als* het aanbod hoger was dan de vraag bij een bepaalde prijs, dan *zou* die positie niet kunnen bestaan, want dan *zou* de prijs onmiddellijk naar het evenwichtsniveau dalen.

Tegenover deze exercities in logische tijd benadrukt Robinson de analyse van systemen die zich ontwikkelen in de loop van historische tijd. In *The Accumulation of Capital* wordt de invloed van tijd en geschiedenis benadrukt door ekonomische systemen te vergelijken die alle korte-termijn-veranderingen (die tijdelijk het expansiepad zouden kunnen verstoren) hebben verwerkt. Waar Keynes de invloed van verschillende, maar gegeven en konstante konfiguraties van lange-termijnverwachtingen vergeleek binnen een ekonomie, daar vergelijkt Joan Robinson verschillende ekonomieën waarin bepaalde belangrijke variabelen[80] een verschillende omvang hebben aangenomen[81]. Met de veronderstelling van Keynes dat korte-termijnverwachtingen geen invloed uitoefenen op de General State of Expectations loopt parallel de 'traquility'-veronderstelling van Robinson. Dit wordt door haar als volgt omschreven: "We may speak of an economy in a state of *tranquility* when it develops in a smooth regular manner without internal contradictions or external shocks, so that expectations based on past experience are very confidently held and are in fact constantly

80. Als belangrijkste groeibepalende faktoren noemt Robinson: (a) de aanvankelijke hoeveelheid kapitaalgoederen; (b) de reële loonvoet (en dus, gegeven het feit dat arbeiders een lagere spaarquote hebben dan de kapitalisten, de reële spaarquote); (c) de groeivoet van de beroepsbevolking; (d) de snelheid van de technische vooruitgang. Zie Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, Londen 1956, boek III.
81. Deze methode wordt wel omschreven als komparatieve dynamika. Wan (*op.cit.*, blz. 3) heeft deze methode aldus omschreven: Door systematisch de startpositie (uitgangsvoorwaarden) van de ekonomie, òf de funktionele relaties waaruit het dynamische systeem bestaat, òf bepaalde parameters te variëren, kan men een hele familie van dynamische expansiepaden genereren met de overeenkomstige limieten waar zij naar tenderen. Komparatieve statika is de studie van de relatie tussen de variaties en de effekten daarvan.

fulfilled and therefore renewed as time goes by"[82].

Ekonomische groei bij volledige werkgelegenheid in 'tranquil conditions' noemt Robinson 'Golden Age Growth'. Dit begrip (en andere) gebruikt Robinson niet omdat zij realistisch lijken, maar om aan te geven, dat er sprake is van een situatie waarin de wereld nooit terecht zal komen of waar zij nooit natuurlijkerwijze naar zou tenderen. Deze denkbeeldige situaties worden alleen opgezet om te onderzoeken aan welke voorwaarden voldaan zou moeten zijn om het te bereiken en zo vast te stellen waarom er in de ekonomische werkelijkheid feitelijk niet aan is voldaan[83].

Een uitgebreide inhoudelijke beschrijving van Robinsons groeimodel moet in onze kontekst van een vergelijking van uitgangspunten achterwege blijven. Ik beperk mij tot die kenmerken van het model die het enerzijds duidelijk onderscheiden van de neoklassieke theorie, die anderzijds typerend zijn voor de achterliggende "visie" op het ekonomisch proces. Van belang lijken dan met name de volgende karakteristieken:

a. Binnen het postkeynesiaanse (robinsoniaanse) model wordt de drijvende kracht uitgeoefend door het proces van investeringen, oftewel door de *akkumulatie van kapitaal*;
b. In het postkeynesiaanse model speelt de marktvorm en met name de aanwezigheid van *oligopolistische strukturen* een belangrijke rol. In overeenstemming hiermee wordt ervan uitgegaan dat grote ondernemingen hun prijzen niet (zoals in de neoklassieke theorie) laten afhangen van de marginale kosten, maar dat monopolies zelfstandig hun prijzen vaststellen door een opslag te leggen op de totale gemiddelde kosten[84].
c. Het postkeynesiaanse model speelt zich niet af in de klassenloze samenleving. Onderscheiden wordt tussen een *klasse van arbeiders* en een *klasse van kapitalisten*, elk met eigen (tegengestelde) belangen, een eigen ekonomische betekenis en een eigen konsumptiegedrag. De heersende inkomensverdeling wordt hier ook niet gezien als het gevolg van ekonomische mechanismen (de marginale produktiviteit van faktoren), maar als een gevolg van machtsverhoudingen tussen beide klassen. Toch is het in laatste instantie niet het gegeven van tegengestelde belangen die het kapitalisme tot een in principe onevenwichtig systeem maakt, maar — zoals hiervoor reeds aangegeven — het (abstrakte) gegeven dat ekonomische besluitvorming in een kapitalistische ekonomie plaatsvindt in een situatie van onzekerheid.

82. Joan Robinson, *op.cit.*, Londen 1956, blz. 59.
83. J.A. Kregel, *op.cit.* 1973, blz. 42.
84. Deze veronderstelling is al te vinden bij M. Kalecki, *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*, Cambridge 1972. Zij speelt een centrale rol in de inflatietheorie van A.S. Eichner, *The Megacorp and Oligopoly*, Cambridge 1976.

Wat de werkelijkheidswaarde van de belangrijkste uitgangspunten betreft, is de postkeynesiaanse theorie stellig te verkiezen boven de neoklassieke denken. Dat niettemin de neoklassieke theorie in de achter ons liggende decennia overheersend is gebleven, heeft misschien in de allereerste plaats ideologische redenen. Het postkeynesiaanse denken heeft echter ook tekortkomingen, die haar — wat aantal aanhangers betreft — ondergeschikte positie mede in de hand gewerkt kunnen hebben. In karikaturale vorm worden deze geschetst door Blaug[85]. Volgens Blaug is er maar nauwelijks sprake van een zelfstandige postkeynesiaanse theorie. En voorzover dat het geval is, vertoont deze, volgens hem, dezelfde tekortkomingen als de neoklassieke theorie, namelijk een sterk formalistisch karakter en een preokkupatie met evenwichtsrecepten. Zijn konklusie dat de neoklassieke theorie te verkiezen is boven de postkeynesiaanse, onderbouwt hij vervolgens door te wijzen op de veel grotere flexibiliteit van de neoklassieke theorie. Voor elk specifiek probleem kan relatief eenvoudig een verklaringskader worden afgeleid uit en in termen van de neoklassieke veronderstellingen[86]. Deze konklusie trekt Blaug echter al te snel, zonder in te gaan op de vraag naar de geldigheid van de specifieke theorieën en zonder aandacht te geven aan het fundamentele verschil in uitgangspunten.

Wel een kern van waarheid bevat de geïmpliceerde stelling over de geringe flexibilietit van de postkeynesiaanse theorie. Of anders gezegd: de postkeynesiaanse auteurs zijn er niet in geslaagd hun abstrakte modellen te vertalen in empirisch onderbouwde verklaringen voor de specifieke problemen die zich in de afgelopen decennia in de kapitalistische wereld hebben voorgedaan.

5. De neoklassieke theorie en de 'gemengde' ekonomie: enige recente ontwikkelingen

Keynesiaanse politiek-neoklassieke theorie

Voor vrijwel alle kapitalistische landen[87] vormden de eerste naoorlogse decennia een tijdperk van sterke ekonomische groei. Het groeiproces was

85. M. Blaug, *The Canbridge Revolution: Success or Failure?*, Londen 1974.
86. Zie ook: K. Arrow, Limited Knowledge and Economic Analysis, in: *American Economic Review*, maart 1974.
87. De Amerikaanse ekonomie werd gekonfronteerd met het voortbestaan van een zeer aanzienlijke werkloosheid. Over de oorzaken hiervan werd een diskussie gevoerd met als alternatieve verklaringen een struktureel tekort aan effektieve vraag en een te hoog loonniveau. Deze diskussie heeft een aantal raakvlakken met de in de jaren zeventig gevoerde diskussie in Nederland. Beide Amerikaanse redeneringen zijn te vinden in: J. Stieber (ed.), *Employment Problems of Automation and Advanced Technology*, Londen 1966.

bovendien zo goed als ononderbroken. De neerwaartse bewegingen beperkten zich hoofdzakelijk tot tijdelijke vertragingen van het groeitempo en de klassieke konjunktuurschommeling leek tot het verleden te behoren.[88] De hiervoor aangevoerde verklaring lag voor de hand: het 'bleek' mogelijk om het vrije ekonomische proces met behulp van het keynesiaanse instrumentarium op het gewenste evenwichtige pad te houden. De kapitalistische kwalen leken te kunnen worden verholpen door overheidsingrijpen met een slechts globaal-sturend karakter dat de reeds aanwezige naar evenwicht sturende krachten versterkte en dat – zoals Keynes het had uitgedrukt – doelmatigheid en vrijheid in takt hield.

Met de introduktie van het overheidsingrijpen in het ekonomisch proces, heeft de 'Keynesiaanse Revolutie' zich in de ogen van neoklassieke theoretici overbodig gemaakt als zelfstandige en algemene *theorie*. Ten bewijze van deze stelling kon men zich zelfs beroepen op Keynes, die in de General Theory benadrukte, dat het kapitalistisch systeem gefaald had in het bepalen van de omvang en niet van de richting van de werkgelegenheid.[89] Als allokatiemechanisme voldeed het vrije marktsysteem en – zo voegt hij eraan toe – de neoklassieke theorie herneemt haar geldigheid zodra door middel van ekonomisch-politieke maatregelen de doelstelling van volledige werkgelegenheid wordt benaderd.[90] Door het innemen van dergelijke standpunten heeft Keynes als het ware zelf bijgedragen aan de totstandkoming van de neoklassieke synthese.

Los van het vraagstuk van haar geldigheid is in ieder geval duidelijk, dat de neoklassieke theorie haar overheersende positie binnen de akademische ekonomiebeoefening, zowel in het onderwijs als in het wetenschappelijk onderzoek, weer heeft ingenomen. Uiteraard heeft zij daarbij wel een iets andere vorm aangenomen. Gehandhaafd blijft daarbij het uitgangspunt, dat het uiteindelijke doel van het ekonomisch proces ligt in de optimale bevrediging van de menselijke behoeften (het ekonomisch evenwicht), evenals de veronderstelling, dat het (globaal gestuurde) stelsel van vrije ondernemingsgewijze produktie dit proces vrijwel automatisch hier naar toe zal doen tenderen. Maar het evenwicht is niet meer weergegeven als de optimale verdeling van een gegeven, konstante hoeveelheid goederen of produktiefaktoren. Het gaat er nu om te laten zien hoe het evenwicht behouden blijft bij een steeds toenemende hoeveelheid produkt, bij toenemende hoeveelheden arbeid en kapitaal en bij een kontinu optredende

88. Dit kwam onder andere tot uitdrukking in titels als: *Is the Business Cycle Obsolete?*, (M. Bronfenbrenner, New York, 1969).
89. J.M. Keynes, *op.cit.*, 1936, blz. 379.
90. J.M. Keynes, *op.cit.*, 1936, blz. 378.

technische vooruitgang.[91] Ook in deze situatie blijft evenwicht het enig denkbare resultaat van het ekonomisch proces. Posities daarbuiten worden door middel van gedachtenexercities in logische tijd weggeredeneerd. Bijvoorbeeld: 'Zou de hoeveelheid kapitaal onvoldoende toenemen om de groei van de beroepsbevolking volledig om te zetten in werkgelegenheid dan zou dit de prijs van arbeid relatief doen dalen. Dit zou de ondernemers ertoe leiden meer arbeidsintensieve produktiewijzen in te voeren (per eenheid produkt wordt relatief meer arbeid, relatief minder kapitaal gebruikt) en zo zou de akkumulatie van kapitaal weer in overeenstemming zijn met de groei van de beroepsbevolking.'[92]

De vrij algemene aanvaarding van deze en soortgelijke redeneringen in de wereld der ekonomen heeft de konjunktuurtheorie weer teruggedrongen naar haar – bijna traditionele – plaats aan de marge van de wetenschap.[93] Alleen 'technici' hielden zich nog met ekonomische fluktuaties bezig en dan vooral in het kader van de verfijning van de stabilisatiepolitiek.
De neoklassieke groeitheorie is in de naoorlogse decennia geworden tot het centrale leerstuk van de akademische ekonomiebeoefening en tot het voornaamste referentiekader bij de vorming van de visie op het sociaal-ekonomisch gebeuren in de 'gemengde' ekonomie. En net als dat bij de mikro-ekonomische markttheorie uit de negentiende eeuw het geval was, bestaat ook in deze visie de oplossing voor de kapitalistische kwalen van krisis en werkloosheid voor een groot deel uit de ontkenning van de mogelijkheid ervan.

91. Een redelijk toegankelijke inleiding in de neoklassieke theorie van de ekonomische groei is te vinden in: J.A. Kregel, *The Theory of Economic Growth*, Londen 1972. De kern van de neoklassieke theorie is de zogenaamde produktiefunktie waarin de totale hoeveelheid produkt wordt verklaard uit de aangewende kombinatie van de totale hoeveelheid arbeid en de totale hoeveelheid kapitaal. Bovendien wordt met behulp van deze funktie een verklaring gegeven voor de kategorale inkomensverdeling (verdeling tussen arbeid en kapitaal), en wel op grond van de marginale produktiviteit van de aangewende hoeveelheden arbeid en kapitaal. Het hanteren van zoiets als de *totale* hoeveelheid kapitaal vormt een van de kernpunten van de Cambridge-kritiek op de neoklassieke theorie, volgens welke het niet mogelijk is de in werkelijkheid heterogene kapitaalgoederen onder een (homogene) noemer te brengen. Zie G. Harcourt, *op.cit.*, 1972, hoofdstuk 1, en E.K. Hunt/J.G. Schwartz, *A Critique of Economic Theory*, Penguin 1972, deel 3.
92. Technisch omschreven heet het dan dat kapitaal en arbeid onderling substitueerbaar zijn, zodat ook de makro-ekonomisch kapitaalkoëfficiënt (de verhouding tussen de totale hoeveelheid kapitaal en de totale hoeveelheid arbeid) variabel is. Dit substitutieproces is de neoklassieke oplossing voor de 'problemen' van Harrod, die in zijn groeimodel juist had laten zien hoe stringent de voorwaarden voor evenwichtige groei zijn. Zie bijvoorbeeld: J.E. Kregel, *op.cit. 1972*, blz. 36 t/m 45.
93. Werkelijk belangrijke theoretische bijdragen op het gebied van de studie van ekonomische fluktuaties dateren vrijwel alle vóór 1960. Het belangrijkste werk is nog steeds dat van R. Gordon en L. Klein, *Readings in Business Cycles*, Londen 1966, dat merendeels artikelen uit de jaren veertig en vijftig bevat.

Tot aan het einde van de jaren zestig kwam deze visie niet al te zeer in strijd met de feitelijke ontwikkelingen. Waar dit na 1970 wel, en meer en meer, het geval was leidde dit niet tot twijfel aan de visie of de daaraan verbonden theorie, maar werden rationalisaties aangevoerd die èn de neoklassieke theorie èn de werking van het marktstelsel onaangetast lieten.

In de eerste plaats viel men terug op theorieën die aantoonden, dat de problemen niet problematisch waren. Zo kon men met betrekking tot de werkloosheid verwijzen naar de nieuwe mikro-ekonomische fundering van de werkgelegenheids- (en inflatie-) theorie, met name bepaalde versies van de zogenaamde zoektheorie (search theory).[94] De kern van de hierin gevolgde redenering bestaat uit de stelling, dat de werkloosheid die zich voordoet, vrijwillig is. Uitgangspunt is het aspiratieniveau en de gedragingen van de werkzoekende. Deze namelijk kunnen ertoe leiden, dat de individuele werknemer 'op zoek' gaat naar werk meer overeenkomstig zijn voorkeuren en aspiraties, waarbij dit zoeken wordt opgevat als een rationele aktiviteit. Feitelijk hebben wij hier te maken met een uitgewerkte vorm van de vrijwillige werkloosheid die wij (in paragraaf 3) al tegenkwamen bij de behandeling van de theorie van Pigou: werkloosheid als vrijwillige keuze van het individu!

De tweede neoklassieke buffer tegen de afbrokkeling van de visie is algemener van aard en heeft betrekking op de interpretatie van het karakter van de ekonomische krisis die zich in de eerste helft van de jaren zeventig aftekende. Gegeven de uitgangspunten van en voornaamste mechanismen in de neoklassieke theorie is deze niet weer te geven als een *endogeen* verschijnsel, als een verschijnsel dat haar oorzaken vindt binnen het ekonomisch proces zelf. Met name gaat men er vanuit, dat de doelstellingen die de ondernemers zich stellen bij hun investeringsbeslissingen samenvallen met of leiden tot de realisering van de sociale en sociaal-ekonomische doelstellingen. De voornaamste richtinggevende faktor in het proces van kapitalistische ontwikkeling is daarmee als bron van verstoringen uitgeschakeld. De oorzaken van de krisis worden gezocht buiten het ekonomisch proces: er is sprake van exogene schokken die het handhaven van het op zichzelf evenwichtige proces van ekonomische groei belemmerd hebben. Zeer uitdrukkelijk vinden wij deze opvatting verwoord in het *McCracken-rapport*[95]: "... our reading of recent history is that the

94. De belangrijkste artikelen zijn te vinden in E.S. Phelps et.a., *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*, New York 1970. Voor een kritiek op de zoektheorieën kan verwezen worden naar K.W. Rothschild, Arbeitslose: Gibt's die?, *Kyklos*, vl. 31, blz. 21 e.v.

95. P. McCracken, et.al., *Towards Full Employment and Price Stability*, juni 1977 is een rapport aan de O.E.C.D. door een groep onafhankelijke experts. Hier is gebruik gemaakt van de Summary.

most important feature was an unusual bunching of unfortunate disturbances unlikely to be repeated on the same scale, the impact of which was compounded by some avoidable errors in Economic Policy."[96] De krisis wordt hier dus weergegeven als zeer toevallig verschijnsel, volgend uit een aantal op ongelukkige wijze samenvallende schokken (genoemd worden met name de ineenstorting van het stelsel van wisselkoersen, oogstmislukkingen en de oliekrisis[97] en een aantal vermijdbare fouten in het ekonomisch beleid. Het zal volgens het rapport nog enige tijd duren eer de effekten hiervan volledig zijn weggenomen, maar bij een ekonomisch beleid gericht op het herstel van vertrouwen zal een proces van voortgezette ekonomische groei weer de normale situatie vormen zonder dat er gesleuteld hoeft te worden aan de fundamenten van het ekonomisch stelsel. Want – zo delen de opstellers van het rapport bijna als samenvatting van de neoklassieke visie mede "We reject, ..., the view that existing market-oriented economic systems and democratic political institutions have failed."[98]

Uit dergelijke opvattingen blijkt hoe weinig veranderd is in de essentie van het neoklassieke denken. Meer dan ooit echter is er sprake van een wel zeer kwetsbaar systeem van opvattingen. De logische konsistentie van de neoklassieke theorie is sinds de Cambridge-kritiek op zijn minst twijfelachtig gebleken. De empirische geldigheid van de neoklassieke theorie als abstrakt systeem van uitgangspunten en mechanismen is niet vast te stellen, terwijl de waardering van de meer specifieke, hiervan afgeleide hypothesen een waardering van ekonometrische technieken noodzakelijk zou maken. Maar vertaald in termen van de plausibiliteit van de theorie kan vastgesteld worden, dat de denkbeeldige konstruktie van een in wezen gezond ekonomisch stelsel en de daartoe leidende gedragspatronen en strukturen meer en meer los is komen te staan van de realiteit.
Bovendien blijkt – en daar zal in de laatste subparagraaf op worden ingegaan – dat de neoklassieke theorie er niet in is geslaagd enkele van de belangrijkste ontwikkelingen in de struktuur van het ekonomisch proces in haar verklaringsschema op te nemen.

96. P. McCracken et.al., *op.cit. 1977 summary*, blz. 17.
97. Voor de Nederlandse diskussie moet daaraan natuurlijk worden toegevoegd de fundamenteel scheefgegroeide inkomensverdeling als resultaat van het stelsel van arbeidsverhoudingen (en met name de toegenomen macht van de vakbeweging in de jaren zestig).
98. P. McCracken et.al., *op.cit. 1977*, blz. 17.

Staat, oligopolie en neoklassieke theorie

De neoklassieke opvatting van de naoorlogse ekonomische ontwikkeling als een proces van evenwichtige groei dat volgt uit de gezamenlijke werking van prijsmechanisme en keynesiaans makro-beleid, is onder andere bekritiseerd door P. Erdös.[99] Naar zijn mening heeft het keynesiaanse beleid wel een zekere stabiliserende werking gehad, vooral doordat de fatale ekonomisch-politieke blunders uit de jaren dertig hiermee vermeden konden worden. Maar dit bood geen oplossing voor de inherente tegenstellingen binnen het kapitalisme. Dit kon het volgens hem ook niet bieden door de beperktheid van de analyse die eraan ten grondslag ligt. In de keynesiaanse theorie immers wordt een onvoldoende groeivoet of een recessie verklaard in termen van een tekort aan effektieve vraag *in het algemeen* — aldus Erdös — terwijl krisis en teruglopende groei allereerst een probleem zijn van een gebrek aan vraag naar *investeringsgoederen in het bijzonder.*[100] Niet het welslagen van het gemengde stelsel, maar de specifieke faktoren die in de decennia na 1945 het proces van kapitaalakkumulatie bepaalden, verklaren volgens Erdös dan ook de vrij rimpelloze groei in deze periode. Met name verwijst hij in dit verband naar de ongekende technische mogelijkheden die voortvloeiden uit de toepassing van militaire vindingen op de civiele produktie; op de snelle technologische vooruitgang in het algemeen en de daarmee gepaard gaande snelle veroudering van kapitaalgoederen; en op de ontwikkeling naar grotere produktie-eenheden. Dát zijn volgens hem de faktoren die ertoe leidden, dat de voornaamste zorg der ondernemers niet was het vinden van investeringsmogelijkheden, maar veeleer het tijdig gebruik maken van deze (overdaad aan) mogelijkheden.
Naast deze specifieke omstandigheden die voerden tot sterke ekonomische groei, onderkent Erdös dan nog een aantal strukturele veranderingen die het kapitalistische systeem minder krisisgevoelig gemaakt zouden hebben. Hiervoor verwijst hij naar de relatieve toeneming van het aantal onproduktieve arbeiders en naar het toegenomen aandeel van de overheidsuitgaven. Deze leggen als het ware een bodem voor het niveau waarop het ekonomisch proces zich beweegt.[101]

Deze kenschetsing van Erdös' denkbeelden is hier niet zozeer opgenomen om tot een alternatieve verklaring van de naoorlogse ontwikkelingen (en de huidige krisis) te komen. Veeleer gaat het erom te laten zien, dat een

99. P. Erdös, A Contribution to the Criticism of Keynesianism, in: J.G. Schwartz, *The Suptle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica 1977.
100. P. Erdös, *op.cit., 1977*, blz. 243.
101. P. Erdös, *op.cit., 1977*, blz. 244/248. Met name noemt Erdös ook de instituties van de sociale zekerheid en het belastingstelsel als ingebouwde stabilisatoren tegen ekonomische fluktuaties.

theoretische uitwerking van een beschrijving a la Erdös het noodzakelijk zou maken in te gaan op een aantal belangrijke veranderingen in de ekonomische struktuur waaraan in de neoklassieke visie voorbij gegaan wordt en voorbij gegaan kan worden, namelijk:

a. De toegenomen rol van de staat (en de daarmee gepaard gaande toename van het overheidsaandeel in het nationale inkomen). Hierbij gaat het niet alleen om de rol van de staat als regulator van het marktgebeuren (de staat als 'economic management'). Het betreft ook de meer zelfstandige invloed van het staatsapparaat op het ekonomisch funktioneren die zij heeft via defensie (de staat als 'nightwatch'), kollektieve voorzieningen (de staat als welvaartsstaat), overheidsbedrijven, etc. Met andere woorden, het is niet uitsluitend de vraag naar de ekonomische en politieke mogelijkheden en onmogelijkheden van het ekonomisch beleid, maar naar het funktioneren van een kapitalistisch stelsel waarvan de overheid op verschillende manieren een integrerend onderdeel uitmaakt.[102]

b. De veranderingen in de struktuur van de produktie die het proces van snelle akkumulatie mogelijk maakten en/of hieruit voortvloeiden, met andere woorden de ontwikkeling van de grote monopolies, of exakter, de totstandkoming van een oligopolistische marktstruktuur.[103]

De analyse van marktvormen met oligopolistische trekken dateert overigens al uit de jaren dertig (en eigenlijk nog eerder).[104] Vooral de laatste 15 jaar is echter duidelijk geworden hoe ingrijpend deze verandering is. Met name blijkt, dat het marktgebeuren niet meer omschreven kan worden als een onpersoonlijk proces waarnaar de ondernemer zich moet schikken. De typische produktie-eenheid van nu is wat Baran en Sweezy omschreven als de 'Giant Corporation', een grote onderneming die een aanzienlijk deel van de produktie van één, of meestal van meerdere, industrieën voor zijn rekening neemt en in staat is de eigen prijzen, produktie-omvang en type investeringen vast te stellen.[105] De ondernemingen bepalen zelf de markt-voorwaarden (zowel op de inkoop als op de verkoopmarkt), hebben

102. Voor een uitgebreide behandeling van het thema kapitalisme en staat, zie bijvoorbeeld: R. Milliband, *The State in Capitalist Society*, Londen 1969. S. Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat*, Amsterdam 1978.

103. In de gebruikelijke klassifikaties wordt onder het monopolie verstaan de situatie waarin de totale produktie van een goed in handen is van één onderneming. Deze vorm komt in werkelijkheid niet veelvuldig voor. Meestal is sprake van een situatie waarin enkele, zeer grote, ondernemingen met elkaar in direkte konkurrentie staan: het oligopolie. Een wezenlijk onderdeel van de ondernemingsstrategie in een dergelijke situatie wordt gevormd door het besef van onderlinge afhankelijkheid.

104. Klassieke werken zijn die van E.H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition*, Cambridge 1933, en van J. Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*, Londen 1933.

105. P. Baran en P. Sweezy, *Monopoly Capital*, Penguin 1966, blz. 19.

gemakkelijk toegang tot de kapitaalmarkt en kunnen zich zelfs voor een deel onttrekken aan maatregelen van de overheid.[106] De typische neoklassieke ondernemer, die onderworpen is aan een sterk konkurrerende markt en zich niet kan onttrekken aan overheidsmaatregelen (en nauwelijks toegang heeft tot de kapitaalmarkt), is teruggedrongen tot aan de marges van het 'markt'-gebeuren en vormt niet meer dan een onderdeel van de omgeving der grote monopolies.[107]

Zoals hiervoor al gesteld werd zijn de ontwikkeling van staatsfunkties en de oligopolisering van de produktie niet of nauwelijks doorgedrongen tot het neoklassieke denken over dé ontwikkelingen in de moderne ekonomie. Beide zijn ook niet af te leiden uit en zeer moeilijk in te passen in de denkschema's waarin konkurrentie en prijsmechanisme, ondersteund door globale ekonomisch-politieke maatregelen, tot een optimaal resultaat moeten leiden. Dat wil overigens niet zeggen dat in de neoklassieke theorie geen bepaalde opvatting omtrent het karakter van de staat en het belang van een oligopolistische struktuur verweven is.

De staat die in de neoklassieke theorie wordt verondersteld, is echter geen zelfstandige ekonomische institutie, maar een buitenstaander, die op volstrekt instrumentele en onpartijdige wijze de haar toebedeelde taken ten aanzien van het ekonomisch proces vervult. Een dergelijke visie maakt het mogelijk om de neoklassieke opvatting van het ekonomisch proces als een onpersoonlijk proces, dat wil zeggen als een proces waarin de werking van konkurrentie en prijsmechanisme de uitoefening van macht onmogelijk heeft gemaakt, te handhaven. In deze staatsopvatting is het niet mogelijk dat de staat een beleid voert ten gunste van bepaalde maatschappelijke groeperingen, blootgesteld als zij is aan de konflikterende pressie vanuit verschillende groepen en belangen. De neoklassieke markttheorie heeft zo als het ware een verlengstuk gevonden in de impliciet verkondigde politieke theorie: "the business firm is subordinate to the instruction of the market and, thereby, to the individual or household. The state is subordinate to the instruction of the citizen".[108]

106. Zie bijvoorbeeld A.S. Eichner, *The Megacorp and Oligopoly*, Cambridge 1976, hoofdstuk 7.
107. Er wordt in dit verband wel gesproken van een dualistische struktuur van de ekonomie. Bij T. Averitt (*The Dual Economy*, New York 1968) vinden wij het onderscheid tussen centrum- en periferie-ondernemingen. Dit onderscheid loopt min of meer parallel met dat van J.K. Galbraith (*Economics and the Public Purpose*, 1973) tussen planning system (de oligopolies) en market system. Averitt hanteert ook een klassifikatie van de periferie-ondernemingen op grond van hun specifieke vorm van afhankelijkheid van de grote oligopolies.
108. J.K. Galbraith, Power and the Useful Economist, *American Economic Review*, mei 1976, blz. 1.

De behandeling van het oligopolie in de neoklassieke theorie kan in verband worden gebracht met de geponeerde staatstheorie. Hiertoe dient een onderscheid te worden gemaakt tussen een tweetal verschillende motieven op grond waarvan staatsingrijpen geoorloofd wordt geacht. In de eerste plaats is er de – in het voorgaande uitgebreid behandelde – noodzaak tot globale sturing van het ekonomisch proces. Daarnaast echter zijn er een aantal motieven ontleend aan de mikro-ekonomie, met name de welvaartstheorie.[109] Ingrijpen is dàn geoorloofd indien er faktoren zijn die de feitelijke produktie doen afwijken van de ideale produktie. En als belangrijkste van deze faktoren geldt de beperking van de konkurrentie. De taken van de overheid zijn dan ook vooral[110] het verzekeren van een goed funktionerende konkurrentie, en het scheppen van een omgeving waarin konkurrentie optimaal kan funktioneren. De volledige konkurrentie blijft model; zaken als oligopolies zijn uitzonderingen die door de overheid bestreden dienen te worden. Maar een dergelijke opvatting lijkt wat hopeloos in een situatie waarin het oligopolie tot regel en de volkomen konkurrentie tot antiquarisch verschijnsel is geworden.

Een neutraal effektief overheidsbeleid, het oligopolie als uitzondering en de krisis als van buiten komend incident; dat zijn de veronderstellingen die men moet maken om te konkluderen dat alles wat nodig is om de krisis te bestrijden (en toekomstige te vermijden) "is better use of *existing* instruments of economic policy, and better functioning and management of *existing* market institutions[111], een konklusie die wordt getrokken in het al eerder genoemde McCracken-rapport.

6. Besluit

In het voorgaande is getracht een typering te geven van de twee belangrijkste stromingen in de moderne akademische ekonomiebeoefening. Uitgangspunt daarbij vormde de veronderstelling dat aan wetenschappelijke denkstelsels iets als een specifiek mens- en maatschappijbeeld, een visie op struktuur en funktioneren van het bestudeerde maatschappelijk systeem, ten grondslag ligt. Deze visie vertaalt zich in de uitgangspunten en voorondersteilingen van de theorie en dus in de generalisaties waartoe zij komt.

Als een van de belangrijke implikaties van de neoklassieke visie werd aangegeven de opvatting van harmonie en evenwicht als de normale situatie van een door het prijsmechanisme gekoördineerd systeem. De geforceerde

109. Zie J. O'Connor, Scientific and Ideological Elements in the Economic Theory of Government Policy, in: E.K. Hunt/J.G. Schwartz, *op.cit.*, 1972, blz. 367.
110. T. Scitovsky, *Welfare and Competition*, Londen 1971.
111. P. McCracken, *op.cit.*, 1977, blz. 17.

verzoening van de op deze visie gebaseerde theorie met de bepaald niet harmonieuze en evenwichtige werkelijkheid, is gepaard gegaan met een afnemende realiteitswaarde van de voornaamste uitgangspunten, hetgeen in de meeste gevallen leidt tot uitspraken over konkrete problemen (afwijkingen van het evenwicht) in termen van 'oorzaken van buiten'. De neoklassieke theoretikus komt zo niet veel verder dan het jongleren met een filosofie.

Een soortgelijke konklusie – zij het op andere gronden – werd getrokken ten aanzien van het postkeynesiaanse denken. Gesteld werd dat deze theorie realistischer is in de zin dat niet een ideaalbeeld tot uitgangspunt van de theorie wordt genomen, maar dat getracht wordt aan te sluiten bij die strukturele kenmerken en veranderingen die in een bepaalde historische fase de belangrijkste determinanten van de feitelijke ontwikkeling lijken. Anderzijds lijkt de theorie onrealistisch in de zin dat postkeynesiaanse theoretici er nauwelijks in geslaagd zijn de abstrakte denkschema's te vertalen in meer specifieke theorieën over konkrete, aktuele problemen.